

XIVA XONLIGIDA MAORIF TIZIMIGA OID AYRIM MULOHAZALAR

Nazarov O.R.

Guliston Davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze.

E-mail: o.nazarov07@gmail.com

Qobilova Zarnigor

65-25 guruh talabasi

Аннотация. *В данной статье научно проанализировано возникновение школ и медресе в Хивинском ханстве, а также преподавание в этих медресе религиозных и светских предметов, а также данные о социально-экономической деятельности медресе. авторы.*

Ключевые слова: *исламские науки, светские науки, имамы и судьи, медицина, математика, философия, литература, искусство, логика, начальное образование, общее образование, ступени высшего образования.*

Abstract. *In this article, the emergence of schools and madrasas in the Khiva Khanate, as well as the teaching of religious and secular subjects in these madrasas, as well as data on the socio-economic activity of madrasas, have been scientifically analyzed by the authors.*

Key words: *Islamic sciences, secular sciences, imams and judges, medicine, mathematics, philosophy, literature, art, logic, primary education, general education, stages of higher education.*

Kirish: *Ushbu maqolada Xiva xonligidagi maktab va madrasalarning paydo bo'lishi xamda bu madrasalardagi diniy va dunyoviy fanlarning o'qitilishi shuningdek, madrasalarning ijtimoiy-iqtisodiy faoliyatiga oid ma'lumotlar mualliflar tomonidan ilmiy tahlil etilgan.*

Ma'lumki, Xorazm jahon sivilizatsiyasining eng qadimgi o'choqlaridan biridir. Bu muqaddas o'lka ming yillarga borib taqaladigan boy tarixi, yuksak madaniyati, ilm-fani va ilg'or falsafiy tafakkuriga ega bo'lgan. Bundan deyarlik uch yarim – to'rt ming yillar oldin shu muqaddas zaminda o'zbek davlatchiligining ilk poydevori qo'yilgan, sug'orma dehqonchilik va noyob irrigatsiya inshootlari vujudga kelgan, shahar hayoti, madaniyat va ilm-fan an'analari rivoj topgan o'lkalardan biri xisoblangan.

Arablar fathidan keyin VIII-IX asrlardan boshlab xalifalikka qarashli hududlarda islom dinining keng tarqalishi bilan uni o'rganish va targ'ib qilishga hamda boshqaruv ishiga layoqatli bo'lgan kadrlar tayyorlashga ehtiyoj tug'ildi. Shu munosabat bilan xalifalikka qarashli Damashq, Bag'dod, Marv, Buxoro, Samarqand, Kat, Gurganj va Xivadan tortib to Andalusiyagacha bo'lgan shaharlarda musulmon maktablari va madrasalar paydo bo'ladi.

Islom dinining keng yoyilishi bilan Xorazmda IX-XIII asrlarda madrasa ta'limi ham rivoj topadi. Madrasai oliyalarda islomiy ilmlar bilan bir qatorda, talabalarga dunyoviy fanlar: matematika, astronomiya, fizika, geometriya, geografiya, tabobat, musiqa, tarix,

adabiyot, arab va fors tillari, mantiq va falsafa o'qitilganligi ma'lum. Madrasalarda yetishib chiqadigan ilm ahlining hammasi ham qozi, imom bo'lavermay, ular orasidan dunyoviy ilmlar: tabobat, matematika, falakiyot, falsafa, mantiq, jo'g'rofiya, huquqshunoslik, grammatika, adabiyot, san'at va boshqa sohalar bo'yicha puxtagina bilim orttirgan olimlar yetishib chiqar edi. Bunday bilim egalari xalq o'rtasida obro' qozonib, ular atrofida, shubhasiz, shogirdlar to'planar edi. Shu yo'sinda Xorazmshohlar davrida bilimdon allomalar orta boradi.

Shu bois, O'rta asrlarda barcha musulmon mamlakatlarida bo'lganidek Xorazmda ham ta'lim-tarbiya tizimi uch bosqichdan: boshlang'ich ta'lim, umumta'lim va oliy ta'lim bosqichlaridan iborat bo'lgan. Boshlang'ich ta'lim masjidlar qoshidagi maktablarda berilgan, u besh yilga mo'ljallangan va o'quvchilar 4-5 yoshdan qabul qilingan. O'g'il bolalar masjid imomlari, qizlar ayol xalfalar qo'lida tarbiyalangan. Boshlang'ich maktablarda arab yozuvi va o'qish, Qur'oni Karim va hadisdan olingan namunalar, abjad hisobi, she'riy kitoblar, pandnoma, axloq-odob o'qitilgan. O'quvchilar o'qitilish bosqichiga qarab «Haftiyakxon», «Abjadxon» va «Qur'onxon» deb yuritilgan.

Ta'lim-tarbiyaning ikkinchi va uchinchi bosqichi madrasalarda berilgan. Umumta'lim madrasalari xonlikning shahar, tuman va qishloqlarida faoliyat ko'rsatgan. Mazkur madrasalarda maktab muallimlari, masjid imomlari va qozixonona xizmatchilari tayyorlangan.

Ta'limning yuqori, oliy bosqichi madrasai oliya yoki madrasat ul-ulum deb atalib, ular hozirgi universitet maqomiga ega bo'lgan. Bunday madrasalar Damashq, Bag'dod, Basra, Isfahon, Marv, Buxoro, Samarqand, Kat, Gurganj va Xiva kabi olimu fozillar ko'p bo'lgan markaziy shaharlarida faoliyat ko'rsatgan.

Maktab va madrasalarda yoshlarga ma'lum dastur asosida ta'lim va tarbiya berilgan. Ta'lim-tarbiyaning asosiy maqsadi yoshlarga zamonaviy bilim asoslarini o'rgatishga, ularda go'zal axloq-odob va eng yaxshi insoniy fazilatlarni shakllantirishga qaratilgan. Har bir maktabda 20 ga yaqin o'quvchi, madrasalarda esa 60-100 ga yaqin talabalar bilim olganlar. Madrasalarda o'qish muddati 8 yilga mo'ljallangan, unda ta'lim olayotgan talabalar uch guruh – bosqichga ajratilgan: birinchi, quyi bosqich-adno, ikkinchi, o'rta bosqich-avsat va uchinchi, yuqori, oliy bosqich-a'lo guruhi deb yuritilgan. Har bir bosqich uchun alohida dastur ishlangan bo'lib, bir bosqichdan navbatdagi bosqichga o'tish yakuniy imtihonlar orqali hal etilgan. Shu bilan talabalarning oladigan nafaqalari (stipendiya) ham oshirilib borilgan. Madrasalarda talabalarning ta'lim va tarbiya olishlari uchun barcha sharoitlar yaratilgan. Ularga har kuni to'rt mahal issiq ovqat va iqtidorli talabalarga qo'shimcha mukofotlar ajratilgan.

Madrasalarda ichki tartib-intizomga qat'iy amal qilingan. Madrasa nizomini buzgan talaba va xizmatchilar uch marotabagacha ogohlantirilgan, kamchilik yana takrorlansa, bunday shaxslar madrasadan chetlashtirilgan. Lekin bunday ko'ngilsizlik juda kamdan-kam sodir bo'lgan[1].

Xorazm madrasalarida ham boshqa joylardagi kabi haftaning 4 kuni: shanba, yakshanba, dushanba, seshanba rasmiy o'qish kunlari hisoblangan. Haftada ikki kun ya'ni chorshanba

va payshanba kunlari mustaqil mutolaa kunlari, juma kuni esa dam olish kuni bo'lgan. Madrasalarda bir o'qish yili 7 oy davom etadi. O'qish yili mezon oyining birinchi kuni 21 sentyabrda boshlanib, hamal oyining birinchi kunida 21 martda tugallangan. Qolgan oylar ta'til kunlari hisoblanib, talabalar bu vaqtda xo'jalik ishlari bilan shug'ullanganlar.

Madrasalarda umumnazariy darslar tajribali, bilimli mudarris-allomalar tomonidan olib borilgan. Amaliy mashg'ulotlar alohida muallimlar tomonidan o'tkazilgan: hofiz-qiroat bilan o'qishni, voiz-diniy va'zlarni, imom bo'lsa shariat sunnalari, namoz qoidalarini o'rgatgan. Madrasa dasturidagi darslar ikki guruhga, ya'ni ulumi naqliya (islomiy) va ulumi aqliya (dunyoviy) ilmlarga ajratilgan. Ulumi naqliyada Qur'oni Karim, hadisi sharif, fiqh ilmlari, ularga yozilgan sharhlar o'rgatilgan. Ulumi aqliyada dunyoviy fanlar: falakiyot, riyoziyot, ilmi nujum, al-jabr, kimyo, geometriya, geografiya, tarix, falsafa, adabiyot, mantiq, arab tili grammatikasi, musiqa, xattotlik san'ati, axloq-odob ilmlari o'rgatilgan. Madrasada o'qigan talabalar turkiy tillar bilan birga arab va fors tillarini mukammal bilib olganlar.

Madrasada arab, fors va turkiy allomalarning asarlaridan tashqari qadimgi hind va yunon olimlaridan Klavdiy Ptolomey, Sokrat, Platon, Aristotel va boshqalarning arab tiliga o'girilgan asarlari hamda ularga yozilgan sharhlar darslik sifatida o'qitilgan. Badiiy adabiyotga doir asarlardan Abulqosim Firdavsiy, Forobiy, Sa'diy, Hofiz Sheroziy, Jomiy, Navoiy va Fuzuliy asarlari sevib o'rganilgan. Madrasalarda bilim berishda asosan suhbat va munozara metodiga amal qilingan, talabalarning mustaqil fikrlashiga alohida e'tibor qilingan. Madrasai oliyalar nafaqat ta'lim-tarbiya, ayni vaqtda ular ilm-ma'rifat markazi ham bo'lgan. O'qish yili oxirida talabalar o'tilgan fanlar yuzasidan imtihon topshirishgan. Imtihon bevosita ota-onalar ishtirokida qabul qilingan.

Madrasani muvaffaqiyatli tamomlagan talabalarga shahodatnoma-diplom topshirilgan. Madrasani muvaffaqiyatli tamomlaganlar islomning yetuk ulamolari: shayx, shayxulislom, huquqshunos qozi, mulla, imom, mudarris, maktab muallimi, davlat hokimiyatining mas'ul xodimi lavozimlarida xizmat qilganlar. Madrasalar Sharqda fanning turli sohalarida shuhrat qozongan olimu fozillarni, shoiru adiblarni yetkazib bergan. Urganch, Kat va Xiva madrasalarining shuhrati Sharqda juda keng tarqalgan, shu boisdan Sharq mamlakatlaridan ko'pgina talabalar ushbu shaharlarga ilm olish uchun kelganlar va ular shu yerda o'qib keyinchalik islomiy va dunyoviy ilmlar sohasida Sharqning taniqli olimlari bo'lib yetishganlar. Shulardan andalusiyalik (Ispaniya) Abu Hamid al-Garnotiy, shomlik (Suriya) Sharafiddin Muhammad ibn Nasr, jandlik Al-qozi Yoqub ibn al-Jandiy, xurosonlik Muhammad ibn Ahmad ibn Ali an-Nasaviy, nishopurlik Muhammad Abdujalil al-Umariy Rashididdin Vatvot, isfahonlik Abu Madar Sharif al-Isfahoniy va boshqalarni ko'rsatish mumkin.

Tarixiy manbalarda qo'shni mamlakatlarning ko'pchilik hukmdorlari saroyida xorazmlik olimlar maslahatchi bo'lganligi haqida ham ma'lumotlar bor.

Urganch va Xiva madrasalarida tahsil olgan allomalar orasidan Sharqda ma'lum va mashhur bo'lgan Muhammad al-Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Abdulloh al-Xorazmiy, Abu Bakr al-Xorazmiy, Umar az-Zamaxshariy, Umar al-Chag'miniy, Shayx

Najmiddin Kubro, Shayx Faxriddin ar-Roziy, Munis, Ogahiy, Tabibiy, Bayoniy kabi mashhur qomusiy olim va mutafakkirlar yetishib chiqdi, o'zlaridan o'lmas asarlarni meros qilib qoldirishdi.

Xorazm va uning markazi Xiva o'zining ilm-fan, adabiyot, musiqa san'ati ham dunyoga mashhurdir. Ma'lumotlarga qaraganda XIX asrning 40-yillarida Ichan qal'ada xon saroyidan tashqari 17 ta masjid, 22 ta madrasa, karvonsaroy va katta bozor bo'lgan. XX asr boshlariga kelib esa Xivadagi masjidlar soni 93 taga, madrasalar esa 63 taga yetgan .

Akademik Yahyo G'ulomov «Xiva shahri obidalari» monografiyasida XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Xiva shahrining o'zida 36 madrasa bino qilinganligini ko'rsatib o'tadi. XX asr boshlarida xonlikda jami 130 madrasa, 1636 masjid bo'lganligi haqida ma'lumotlar bor[2].

Xiva madrasalarida tahsil olgan Munis, Ogahiy, Bayoniy, Komil Xorazmiy, Rasul Mirzo, Laffasiy, Tabibiy, Chokar, Bobojon Tarroh kabi ziyolilar madaniyatimiz tarixida yorqin iz qoldirgan olim, shoir, adib, tarjimon, mohir xattot va musiqashunos sifatida shuhrat topishgan.

Madrasalarda «Navoiyxonlik», «Sa'diyxonlik», «Fuzuliyxonlik», «Bedilxonlik» kabi kechalarni o'tkazish an'anaga aylangan. Bunday bahs, munozara va adabiy kechalarda hatto Xiva xoni Feruzning o'zi ham shaxsan ishtirok etgan[3].

Shuningdek, Xivada XVII-XIX asrlarda bunyod etilgan bir yuzdan ortiq masjidlar, yetmishga yaqin madrasalar, maqbaralar va minoralar Xorazm me'morchilik san'atining yuksak namunasidir. Shulardan Arab Muhammadxon (1616), Muhammad Amin Inoq (1765), Qutlimurod Inoq (1809), Sherg'ozixon (1719-1728), Olloqulixon (1831-1835), Muhammad Aminxon (1852-1855), Muhammad Rahimxon (1870), Islom Xo'ja (1910), Asfandiyorxon va boshqa madrasalar shular jumlasidandir. Madrasalar to'g'risida Ye. Jelyabujskiy shunday yozadi: «Xiva va turkmanlar yurtida madrasa va o'quv yurtlari juda ko'p. Ularning qurilishi va faoliyati uchun hukmdorlar ham, xalq ham kuchli jonbozlik ko'rsatishadi. Masalan, Xivada bir necha madrasalar mavjud, ayniqsa, Madaminxon madrasasi mashhurdir. Xalqni o'qitish va ma'lumotli qilish bilan dindorlar shug'ullanishadi[4]».

Sho'ro solnomachilari Xivadagi madrasalarda tahsil olish pullik bo'lib, bunga ko'pchilikning imkoni yo'q edi, kambag'al kishilarning bolalari savodsiz qolib ketishardi, degan asossiz da'volarni ilgari surib kelishardi. Yuqoridagi va boshqa manbalarda qayd qilinishicha, aksari talabalarga hatto nafaqa ham to'langan, ya'ni g'alla taqsimlangan. Bu hol faqat birgina vaqfi yetarli, badavlat madrasaga xos emas, barcha madrasalarga tegishli, qonuniy mustahkamlangan qoida edi[5].

Eng asosiysi, XIX asr va XX asr boshlarida Xiva xonligining madaniy hayotida alohida davr canaladi. Bu davr xonlikda ilm-fan, tarixnavislik, tarjimonlik, adabiyot, she'riyat, musiqa va bastakorlik, me'morchilik va boshqa sohalarida ulkan yutuqlarga erishilganligi bilan ajralib turadi. Bu yuksalishda Olloqulixon, Sayid Muhammadxon, ayniqsa, ma'rifatparvar xon Muhammad Rahimxon II ning alohida xizmatlari bor. U o'z saroyini o'ziga xos ilmiy-madaniy markazga aylantirgan. Xon saroyiga 40 dan ortiq mashhur

ijodkorlarni, olimlarni, fozillarni, mashhur tarixchilar, adabiyotchilar, musiqa san'atining yetuk namoyandalarini to'pladi. Xon saroyida ijod qilgan buyuk allomalar qatorida Shermuhammad Munis, Ogahiy, Xudoyberdi Qo'shmuhammad, Muhammad Yusuf Bayoniy, Komil Xorazmiy, Ahmadjon Tabibiy kabi o'nlab ijodkorlarning nomlarini ko'rsatish mumkin.

Xivadagi Arab Muhammadxon, Sherg'ozixon, Olloqulixon, Muhammad Rahimxon soniy madrasalari madrasai oliya maqomiga ega bo'lgan madrasalardir. Ularning dovrug'i Buxoro, Samarqand, va Sharqning boshqa mamlakatlarida ma'lum va mashhur edi. Xiva tarixchilari Ogahiy va Bayoniyning bergan ma'lumotiga ko'ra, XIX asr o'rtalarida Xivadagi madrasalar soni 22 taga yetgan. XX asr boshlariga kelib esa ularning soni 130 dan oshgan va 9300 talaba tahsil olgan. Masjid va xonaqohlar qoshida 1500 dan ortiq boshlang'ich maktablar ishlab turgan. Ularda 45 ming o'quvchi yoshlar ta'lim va tarbiya olgan. Maktab va madrasalarda ta'lim tizimi avvalgi tartib asosida davom etgan. Bu davrga kelib ta'lim tizimida asosiy e'tibor islomiy ilmlarga: Qur'oni Karim, hadis, islom huquqshunosligi kabi ilmlarni o'rgatishga qaratiladi. Shuningdek, madrasalarda tarix, adabiyot, mantiq, falsafa, musiqa va xattotlik ilmi ham o'rgatilgan. Riyoziyot, astronomiya, tabobat va boshqa aniq fanlardan umumiy tushunchalar berilgan.

Buxoro amirligi va xonligidan farqli o'laroq, Xiva madrasalarida o'qitish ko'pchilik hollarda turkiy tilda, qisman arab va fors tillarida olib borilgan. Islomiy fanlar arab tilida bo'lganligidan arab tili va grammatikasini o'rganishga ko'p vaqt ajratilgan[6].

Madrasaga 15 yoshga to'lgan har bir musulmon farzandi, savodi va iqtidori inobatga olingan holda qabul qilinardi. Ularni «mulla» yoki «tolibul ilm» deb ataganlar. Mashg'ulotlar juda oddiy usulga asoslangan. Har bir talaba maxsus kitob mutolasi bilan shug'ullangan. Bir necha talaba o'zlari o'rganishga kirishgan kitob asosida oxunlar hujrasiga to'planishar, ularning biri kitobni o'qir, qolganlar kuzatib borishar, oxun esa mazmunini tushuntirib berardi. Xivada madrasalarini tugatgan talabalar imtihondan o'tishgan. Buning uchun xon tomonidan maxsus hay'at tuzilar, uning tarkibiga ba'zida xonning o'zi, ko'pincha valiahd, qozikalon (bosh qozi), qozio'rda (shahar qozisi) va bir qancha ulamolar kirishardi. Imtihondan muvaffaqiyatli o'tgan talabalarga mufti, a'lam, oxun, mukarrir unvoni berilardi. Bitkazuvchilar ilohiyot ilmini mukammal o'zlashtirishar, ayni kezda dunyoviy ilmlardan xabardor bo'lishardi. Madrasalarga davlat xazinasidan va xayriya hisobidan ham mablag' ajratilgan. Bundan tashqari, madrasa va muqaddas joylarga xonlikda e'tibor kuchli bo'lgan. Birgina Xiva tarixchisi, naqqosh Abdulla Boltayevning bergan ma'lumotiga qaraganda, XIX asr o'rtalarida Xiva madrasalari va muqaddas joylarga vaqf qilingan ekin maydonlarining umumiy hajmi 170-175 ming tanobni tashkil etgan[7].

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Xiva xonligining madaniy hayotida alohida davr bo'ldi. Bu davr xonlikda ilm-fan, tarixnavislik, tarjimonlik, adabiyot, she'riyat, musiqa va bastakorlik, me'morchilik va boshqa sohalarda ulkan yutuqlarga erishilganligi bilan ajralib turadi. Xivadagi Arab Muhammadxon, Sherg'ozixon, Olloqulixon, Muhammad Rahimxon soniy madrasalari madrasayi oliya

maqomiga ega bo'lgan madrasalardandir. Ularning dovrug'i Buxoro, Samarqand, va Sharqning boshqa viloyatlarida ma'lum va mashhur edi. Xiva madrasalarida o'z davrining yetuk allomalari Maxtunquli, Ajiniyoz, Berdaq, Ravnaq, Munis, Ogahiy, Komil Xorazmiy, Bayoniy, Tabibiy kabi shoir va tarixchilarni yetishtirib chiqqan yurt ekanligi bilan ajralib turadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. М.Хамраев . Веков неумирающая слова. Алма-ата, 1969, стр-112.
2. Р.М.Бахадиров. Из истории классификации наук на средневековом мусульманском Востоке. Т. 2000, стр-88.
3. Расулов.Б. Туркистон мадрасалари // Фан ва турмуш. 1996. №2, 15-б.
4. Вильданова.А.Б. О состоянии науки в Среднеазиат-ских городах XVI – первой половины XIX века: (По данным восточных рукописей из фонда ИВ АН УзССР) // Общественные науки в Узбекистане. 1989. № 7, стр-19.
5. Керенский Ф.М. Медрасе в Туркестанском крае. -СПб.: Б.И., 1892,стр-46.
6. Вильданова.А.Б. О состоянии науки в Среднеазиат-ских городах XVI – первой половины XIX века: (По данным восточных рукописей из фонда ИВ АН УзССР) // Общественные науки в Узбекистане. 1989. № 7,стр-23.
7. Бендриков.К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1924 годы). – М.: Издательство Академии педагогических наук РСФСР. 1960, стр-55.